

Тотемізм (від англ. totem, з мови оджибва ototem або doodem — його рід) — спосіб міфологічного мислення, уgruntований на уявленні про спільне походження (кровні зв'язки) первісного людського колективу (клану, роду, фратрії) та певного виду тварин, рослин, рідше — природних явищ або неживих предметів.

Загальна характеристика

На відміну від *анімізму*, який сакралізує світ загалом, тотемічне світосприйняття фокусує *сакральне* на символічному пращурі-покровителі. Усі члени об'єднаного тотемічним *міфом* колективу у буквальному розумінні вважають себе нащадками спільного тваринного (рослинного чи ін.) предка та, відповідно, єдинокровними родичами, носіями того самого життєвого первня.

Поряд із тим у сучасній *антропології* тотемізм розглядають не лише як релігійне вірування у походження від спільного пращура, але як доволі складну систему, що структурує в уявленні людини увесь природний, соціальний і космологічний порядок; спосіб первинної *ідентифікації*, соціальної класифікації та організації. Міфологічні *наративи*, пов'язані з тотемізмом, зазвичай легітимізують (див. *Легітимація*) походження *соціальної групи*, консолідують її та водночас відрізняють від інших, обґрунтовують її внутрішню структуру та розкривають символічне значення обраного тотема-покровителя.

У міфологічних традиціях багатьох народів тотем нерідко постає не лише родоначальником певної соціальної групи, а й культурним героєм. Такі тотемічні предки можуть виступати творцями окремих елементів природного або соціального порядку, встановлювати звичаї, шлюбні приписи, обряди чи інші норми колективного життя. У подібних наративах функції пращура, деміурга та культурного героя часто поєднуються, відображаючи нерозривний зв'язок космогенезу, соціальної організації та міфологічної генеалогії.

Взаємини між групою та її тотемом варіативні та не мають універсального набору ознак: такі явища, як-от *екзогамія* чи *табу* на вживання в їжу тотемного виду, можуть бути як визначальними, так і відсутніми.

Розрізняють тотемізм як систему колективних відносин (родовий тотемізм, статевий тотемізм, фратріальний тотемізм) і феномен індивідуального духа-охоронця, який часом помилково ототожнюють з тотемом (звідси — термін «індивідуальний тотемізм»). Останній передбачає персональний зв'язок особи з надприродною істотою, що зазвичай встановлюється через індивідуальний *ритуал*. Такий дух постає джерелом особистої сили чи знання, проте не виконує функції соціального структурування. Хоча з такими уявленнями часто переплітаються фольклорні мотиви про шлюби з тваринами чи мову звірів, вони залишаються супутніми елементами та не становлять ядра тотемізму як соціального явища.

Тотемічний міф консолідує первісний колектив, вирізняє його «власну» територію мешкання, вказує на його місце в природному, суспільному і космічному середовищі, регулює внутрішню життєдіяльність і зовнішні зв'язки (з найближчими сусідами та природою назагал), тобто є універсальним засобом організації життя соціальної групи. На соціальний простір первісного колективу тотемічний міф проектується у вигляді безлічі заборон або заохочень, установлень; характерних ритуалів, *обрядів, звичаїв*; вікових, знахарських тощо *ініціацій*, різних видів *магії*.

Тотем, отже, виконує ідентифікаційну, нормативну та регулятивну функції в межах колективу. У структурі *міфу* тотем — не лише образ-посередник між людиною і космосом, а й модель соціальної організації, що поєднує природне, родове та сакральне в єдине символічне ціле.

Історична довідка

У 19 ст. в європейській антропології домінувала концепція про існування універсального «тотемного етапу» в історії людства, притаманного всім архаїчним суспільствам. Вважали, що на цій стадії панував містичний зв'язок між соціальними групами та певними біологічними видами.

Першість у теоретичному обґрунтуванні тотемізму та введенні його до широкого наукового обігу належить шотландському етнологу Дж. Ф. Мак-Леннану (1827-1881; Велика Британія), який не лише системно дослідив це

явище, а й пов'язав тотемічні вірування з екзогамією. Він трактував тотемізм як найдавнішу форму релігії, що передувала анімізму.

Найповніше еволюціоністське розуміння цього явища було викладене Дж. Фрейзером у праці «Тотемізм і екзогамія» (1910). Узагальнивши значний етнографічний матеріал, він запропонував одну з перших систематичних класифікацій тотемізму, розрізняючи насамперед клановий (родовий), статевий та індивідуальний види. Хоча сучасна антропологія значною мірою переглянула універсальний характер цієї класифікації, вона відіграла важливу роль у становленні порівняльного дослідження тотемічних вірувань.

Принципово інший підхід запропонував З. Фройд у праці «Тотем і табу» (1913). Він розглядав тотемізм крізь призму індивідуальної несвідомої динаміки, проводячи паралелі між мисленням «первісних народів», дітей і невротиків. Він стверджував, що тотемічний комплекс є проєкцією Едіпового комплексу на соціальний рівень: тотемна тварина символізує батька, якого сини первісного колективу нібито вбили та з'їли, а потім, охоплені амбівалентними почуттями (ненавистю, любов'ю та провиною), звели його в ранг священного предка-покровителя. Так само й табу, за Фройдом, є зовнішнім вираженням внутрішніх заборон і витіснених бажань, що робить його аналогом неврозу нав'язливості. Попри те, що сучасна антропологія значною мірою відкидає редукціоністські тези Фройда, його праця стала класикою та стимулювала подальші дискусії про психологічні витоки тотемізму.

Проте подальші етнографічні дослідження засвідчили таку різноманітність тотемних систем, яка унеможлиблює їх *редукцію* до єдиної стадії розвитку. Тотемами можуть поставати не лише тварини чи рослини, а й об'єкти неживої природи або навіть певні хвороби, що підтверджує символічний, а не утилітарний, характер такої класифікації. Пояснення вибору тотема його «корисністю» чи харчовою цінністю, стадним способом життя або винятковими властивостями (гострота зору, сила, швидкість), як і апеляція до його «особливого містичного статусу», не знаходять підтвердження в широкому етнографічному матеріалі.

Подальший розвиток досліджень суттєво змінив уявлення про природу тотемізму. Е. Дюркгейм розглядав тотем передусім як символ соціальної групи та колективної свідомості, наголошуючи, що тотемічний культ виконує функцію підтримання соціальної єдності. Розвиваючи цей підхід, А. Р. Редкліф-Браун інтерпретував тотемізм як складний механізм соціальної організації та регулювання взаємин між членами спільноти, відмовившись від його розуміння як універсальної стадії розвитку релігії. Їхні праці започаткували функціональне й соціологічне осмислення тотемізму, що істотно вплинуло на подальший розвиток соціальної антропології.

К. *Леві-Стросс* запропонував альтернативну інтерпретацію, що також заперечувала визначення тотемізму як особливої релігійної форми або окремої стадії розвитку мислення. На його думку, це один із методів символічної класифікації світу, за якого суспільства використовують об'єкти повсякденного досвіду для впорядкування соціальних відмінностей. Найрадикальнішим у підході Леві-Стросса було твердження, що тотемізм як цілісний феномен – це не об'єктивна релігійна реальність, а суто епістемологічний конструкт, створений самими антропологами 19 ст. У праці «Тотемізм сьогодні» (1962) він доводив, що дослідники штучно звели під спільний знаменник розрізнені явища (екзогамію, табу на вживання певних тварин, тотемні емблеми, віру в походження від предка), які в різних культурах не мають ані спільної сутності, ані спільного походження. Насправді, наголошував учений, за цим ярликом ховається лише універсальна властивість людського розуму – здатність мислити опозиціями та проєктувати природну різноманітність (види тварин і рослин) на соціальні відмінності. Тож тотемізм, за Леві-Строссом, – це не вірування й не інституція, а своєрідна логічна конструкція для класифікації, яку західні вчені помилково наділили містичним змістом.

Л. *Леві-Брюль* вказував на зв'язок тотема з певним ареалом, місцевістю, простором, межі якого чітко окреслені. Наявність такої території, де розгортається життєдіяльність архаїчного колективу, консолідує його й виокремлює як спільноту, відмінну від нащадків інших тотемічних предків.

Тотемічні рудименти віднаходять у різних міфологіях світу: поширені висновки про тотемічні корені міфології додинастичного *Єгипту* (зокрема, зооморфні зображення архаїчних богів, шанування заступників номів у подобах лева, барана, бика, шуліки, ібіса, крокодила, кішки, собаки, змії, гіпопотама, жаби, скорпіона, нільської черепахи тощо); в *етимології* деяких колін *Ізраїлю* та давньоосемітських *антропонімах*; у сюжетах про походження тих чи тих племен від тварин у класичній античній міфології (наприклад, мірмідонян від мурах, карійців від вовків, ілірійців від змії); у шаманських міфах і практиках малих народів *Сибіру*; у міфології індіанців Центральної та Північної Америки, австралійських *аборигенів*; у розвинутому культі священних тварин народів Індії, а також у *топонімах*; народному *фольклорі*, уявленнях про «чистих» і «нечистих» тварин, властивих будь-яким релігійним комплексам та ін.

Сучасні інтерпретації

У межах сучасних екологічних і мультивидових студій (multispecies studies) тотемізм набуває нового прочитання – не як пережиток минулого, а як жива онтологічна модель співжиття людини з довкіллям. Дослідники демонструють, що тотемічні практики корінних народів пропонують альтернативу західному антропоцентризмові, визнаючи за тваринами, рослинами й навіть ландшафтами статус повноцінних соціальних співучасників спільноти. У цьому контексті тотемізм переосмислюється як система екологічної етики, що регулює не лише внутрішньогрупові стосунки, а й відносини між людьми та іншими видами через механізми взаємних обмежень (наприклад, сезонні або тотальні табу на полювання, вирубку певних видів дерев тощо). Звідси виникає поняття мультивидової спорідненості, яке розмиває жорстку межу між «природою» та «культурою»: тотемічний предок постає не символом, а реальним онтологічним родичем, що передбачає практичну турботу, підтримання балансу екосистем і відповідальність за збереження середовища існування тотемного виду. Такі дослідження активно впливають на сучасну прикладну антропологію, етноботаніку та природоохоронні проекти, де тотемічні знання

використовуються як підґрунтя для сталого природокористування в умовах кліматичних змін.

Наприкінці 20 – на поч. 21 ст. антропологічна теорія пережила т.з. онтологічний поворот, який кардинально переосмислив тотемізм, вивівши його за межі суто соціальних чи символічних інтерпретацій. Центральною постаттю цього напряму став антрополог Ф. Дескола (нар. 1949; Франція), який у своїй фундаментальній праці «По той бік природи й культури» (2005) запропонував розглядати тотемізм не як релігію чи спосіб класифікації, а як одну з чотирьох універсальних онтологій, тобто фундаментальних способів буття у світі. Згідно з Десколою, всі культури будують свої світи, виходячи з відповідей на два запитання: чи подібна внутрішня природа (душа, свідомість, інтенціональність) людей і не-людей, і чи подібна їхня тілесність (фізичність, поведінка). Комбінація відповідей дає чотири онтології: анімізм (подібна внутрішня природа, різна тілесність), натуралізм (різна внутрішня природа, подібна тілесність – це онтологія сучасної західної науки), тотемізм (подібні і внутрішня природа, і тілесність) та аналогізм (різні і внутрішня природа, і тілесність). У цій системі тотемізм постає як онтологія подібності: люди й тварини сприймаються як такі, що мають спільну сутність і спільну тілесність, тому вони є рівноправними учасниками єдиного космосу.

Поряд із Десколою, антрополог Е. Вівейруш де Кастро (нар. 1951; Бразилія) запропонував концепцію індіанського перспективізму та мультинатуралізму. Якщо західний мультикультуралізм визнає єдину природу (одну фізичну реальність) і множинні культури (різні способи її бачення), то індіанські космології, на думку вченого, пропонують протилежне: єдину культуру (всі істоти вважають себе «людьми» у своєму власному світі) та множинні природи (кожен вид бачить світ по-своєму: наприклад, ягуар сприймає кров як пиво, а людина – як кров). Натомість у теорії Вівейруша де Кастро тотемізм постає як протилежність перспективізму: у тотемічних системах відмінності між природними видами використовуються для позначення соціальних відмінностей, тоді як перспективізм (мультинатуралізм) стверджує єдину

культуру і множинні природи, тобто спільну «людську» перспективу при різних тілесних світах.

Праці Десколи та Вівейруша де Кастру повернули тотемізм у центр антропологічних дискусій, але вже не як об'єкт для деконструкції (як у Леві-Стросса), а як повноцінну онтологічну альтернативу західному натуралізму.

Дискусії навколо природи, особливостей і типів тотемізму тривають дотепер. Припускають, що розпад і витіснення тотемічних культів пов'язані з переходом людства від привласницького господарювання (полювання, збиральництва) до відтворювального – *землеробства*, і пов'язаних з ним обрядів родючості та *аграрних культів*.

Додатково

*Серед найпоширеніших способів пошанування тотема описані: умилоствлення і годування; *жертвопринесення* тотемові; обряди «уподібнення» тотему, імітації його рухів, способу поведінки, вигуків тощо; використання атрибутів тотемної тварини; зміна зовнішнього вигляду членів тотемічного колективу — татуювання, ритуальне фарбування, шрамування чи модифікації частин тіла; ритуальне вбивство тотема.

*Близько 20 тотемічних кланів існують дотепер серед північноамериканських індіанців, зокрема тотеми койота, індики, тютюну, маїсу, фратріальні тотеми (вовка, черепахи, оленя, кролика) у індіанців-алгонкінів тощо.

Література

1. Merz S. An Historical Review of Totemism in West Africa. London : Routledge, 2023. 216 p.
2. Jones R.A. The Secret of the Totem : Religion and Society from McLennan to Freud. Columbia University Press, 2005. 360 p.
3. Rosa F. L'âge d'or du totémisme : Histoire d'un débat anthropologique (1887-1929). Paris : Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 2003. 364 p.
4. Descola Ph. Beyond Nature and Culture. University of Chicago Press, 2013. 488 p.
5. Клименко О., Ятченко В. Тотемізм і його роль у формуванні українського етносу. Українознавство, 2023. № 2 (87). С. 234-251. <https://journal.ndiu.org.ua/article/view/281628>
6. Бондаренко А. О. Культ вовка у військових традиціях Давньої України. Київ : Видавець Олег Філюк, 2017. 174 с.
7. Kohn E. How Forests Think : Toward an Anthropology Beyond the Human. Berkeley : University of California Press, 2020. 288 p.